

تاریخ

کانال تخصصی "تاریخ من"

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

پخش
1399

درس ۷

جهان اسلام در عصر خلافت عباسی

تهیه و تنظیم: مرتضی نساچی

پس از امویان، یکی دیگر از خاندان های قریش به نام بنی عباس، خلافت را به دست گرفت (132ق). حکومت عباسیان، تا هنگام یورش مغولان به بغداد و کشته شدن آخرین خلیفه عباسی دوام آورد (656ق). در این مدت، تحولات سیاسی، اجتماعی، علمی و فرهنگی مهمی به وقوع پیوست که سرنوشت جهان اسلام را تحت تاثیر قرار داد. یکی از این تحولات، شکل گیری خلافت فاطمیان در شمال آفریقا و رقابت سیاسی و مذهبی با خلافت عباسیان بود.

در این درس، شما علل، آثار و نتایج برخی از این تحولات را شناسایی و بررسی خواهید کرد.

خلافتي بني عباس

سیاست و حکومت خلفای عباسی

استقرار و تثبیت خلافت عباسی در زمان سفاح:

ابومسلم و سپاهیانش پس از ورود به کوفه، با **ابوالعباس سفاح** به عنوان خلیفه مسلمانان بیعت کردند. **عباسیان** برای توجیه حقانیت و مشروعیت خلافت، بر خویشاوندی و پیوندی که از طریق عباس بن عبدالمطلب با پیامبر داشتند، تأکید می‌کردند. آنان خود را مصداق اهل بیت و شایسته جانشینی رسول خدا می‌دانستند. از این رو، **سفاح** در ابتدای خلافتش مدعی شد که جانشینی پیامبر، حق خاندان او بوده، ولی **مویان** آن را به زور غصب کردند و اکنون حق به حق‌دار رسیده است.

پیدایش خلافت عباسیان

- مراکز دعوت عباسیان
- ← مسیر اصلی حرکت نیروهای عباسی از مرو به کوفه
- مسیر دوم نیروهای عباسی
- ✕ جنگ‌های اصلی
- میدان انتشار دعوت عباسیان
- مسیر گریز مروان بن محمد از عراق به مصر
- مرزهای ولایت خراسان

تثبیت خلافت عباسی در زمان خلافت منصور

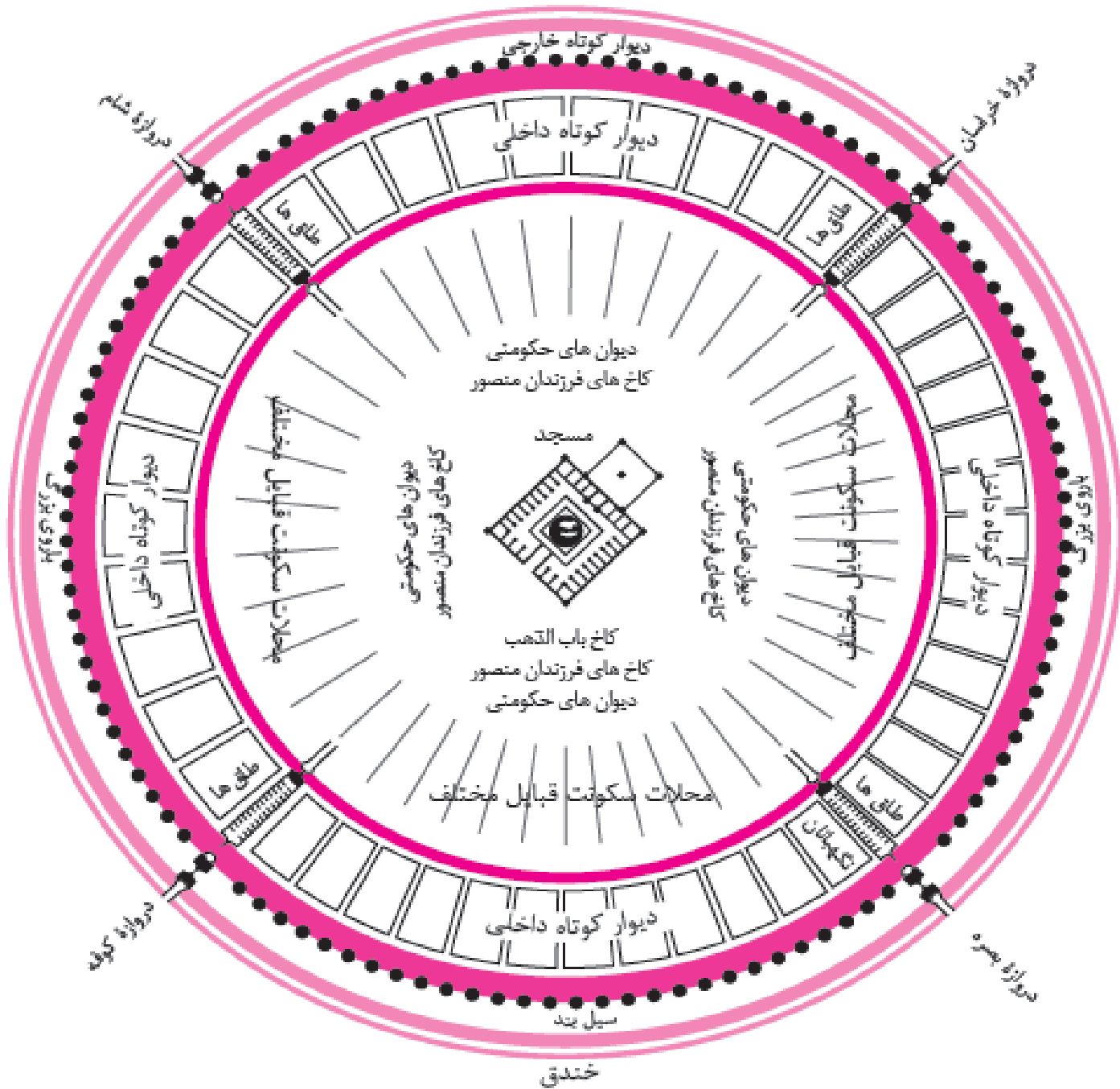
پس از سَفَّاح (حک ۱۳۲-۱۳۶ ق)، برادرش منصور (حک ۱۳۶ - ۱۵۸ ق)، به خلافت رسید. دومین خلیفه عباسی نقش زیادی در تحکیم و تثبیت حکومت عباسیان داشت.

اقدامات منصور: وی نخست، عموهایش را که مدعی جانشینی سَفَّاح بودند، از همه مناصب مهمی که داشتند خلع کرد و دبیر آنان، **ابن مَقْفَع** (روزبه ایرانی) را که متفکری شجاع و مترجم کتاب‌هایی از زبان پهلوی به عربی بود، به قتل رساند. او سپس **ابومسلم** را با وجود خدمات بزرگی که به عباسیان کرده بود، ناجوانمردانه کشت؛ زیرا نگران نفوذ و قدرت فراوان فرمانده **سیاه‌جامگان** بود. **منصور** همچنین قیام دو تن از علویان و نیز قیام‌های پردامنه‌ای را که در اعتراض به قتل **ابومسلم** در ایران صورت گرفت، بی‌رحمانه سرکوب کرد.

یکی از اقدامات مهمی که **منصور** در جهت تحکیم و تثبیت خلافت خاندان خود انجام داد، بنای شهر **بغروه** به عنوان پایتخت عباسیان بود. این شهر در مکانی نزدیک **تیسفون**، پایتخت ساسانیان و بر اساس سنت شهرسازی ایران باستان ساخته شد. صدها معمار، نجار، آهنگر و کارگر که اغلب ایرانی بودند، در بنای **بغروه** مشارکت داشتند.

بدین‌گونه با از میان برداشتن رقیبان و مخالفان داخلی، بنای پایتخت جدید و پایه‌ریزی تشکیلات سیاسی اداری منظم در زمان منصور، خلافت عباسیان استوار شد و تمام سرزمین‌های اسلامی به استثنای آندلس تحت فرمان آن درآمد.

طرح شهر بغداد که منصور بنا کرد - بازسازی بر اساس دانشنامه جهان اسلام، ج ۲، مدخل بغداد، ص ۵۴۲

دوره های خلافت عباسیان

دوره‌های خلافت عباسیان:

➤ (الف) دورهٔ نیرومندی و شکوفایی (۱۳۲ – ۲۳۲ ق):

➤ (ب) دورهٔ ضعف و تجزیه (۲۳۲ – ۶۵۶ ق):

قلمرو مسلمانان در دوره بنی عباس

الف) دورهٔ نیرومندی و شکوفایی (۱۳۲ - ۲۳۲ ق):

ویژگی‌های این دوره: در این دوره که صد سال نخست حکومت عباسیان را شامل می‌شود، خلفا از قدرت و نفوذ فوق العاده‌ای برخوردار بودند و توانستند تا حد زیادی یکپارچگی قلمرو خلافت حفظ کنند و قیام‌ها و شورش‌های مختلف را سرکوب کنند. آنان همچنین بر امور سیاسی، نظامی، اداری و دینی نظارت و سیطره کامل داشتند؛ حاکمان ولایات، فرماندهان نظامی، وزیران و بسیاری دیگر از کارگزاران حکومتی را عزل و نصب می‌کردند و دستور به جنگ و صلح می‌دادند. همه خلفای این دوره قدرتمند بودند، اما منصور، هارون الرشید و مأمون به مراتب قدرت و تأثیرگذاری بالاتری در تاریخ این سلسله داشتند.

نقش و جایگاه ایرانیان در خلافت عباسیان؛

یکی از ویژگی‌های شاخص خلافت عباسیان، اجتناب از سیاست عرب‌گرایی بود که امویان دنبال می‌کردند. به همین دلیل، در این دوره، ایرانیان در کنار اعراب از جایگاه ممتازی در حکومت عباسیان برخوردار شدند و نقش مهمی را در اداره امور خلافت به عهده گرفتند. آنان علاوه بر تصدی منصب مهم وزارت و سایر مناصب دیوانی، در مواردی به فرماندهی سپاه و حکومت بر برخی ولایات منصوب شدند.

علاوه بر ابومسلم، ایرانیان دیگری نیز در دستگاه خلافت عباسیان صاحب نفوذ و قدرت فراوان شدند که بارزترین آن‌ها، خاندان‌های برمکی و سهل بودند.

دوران خلافت هارون الرشید

هارون الرشید، پنجمین خلیفه عباسی (ح ۱۷۰ - ۱۹۳ ق) که مقام و حتی جانش را مدیون دبیر و مربی خویش، **یحیی پسر خالد برمکی** بود، اداره امور خلافت را به او سپرد. **یحیی** و دو پسرش مدت هفده سال صاحب چنان قدرت و عظمتی بودند که این دوره در تاریخ به دوران **فرمانروایی برمکیان** معروف شده است؛ اما سرانجام به طور ناگهانی و بی رحمانه به دستور خلیفه از صفحه روزگار محو شدند.

فضل بن سهل و برادرش **حسن بن سهل** که دست پرورده **برمکیان** و از دهقانان و زمین‌داران بزرگ خراسان بودند، نقش تعیین‌کننده‌ای در تحولات خلافت در زمان **ماسون** (ح ۱۹۸ - ۲۱۸ ق) داشتند.

هارون دو پسرش **امین** و **مأمون** را به ترتیب به عنوان ولیعهد برگزید، اما **امین** پس از آن که به خلافت رسید، برادرش را از ولیعهدی کنار زد. **مأمون** با تدبیر و شمشیر ایرانیانی همچون خاندان **سهل** و **طاهر بن حسین** (**ذوالیمینین**)، برادرش را شکست داد و خلیفه شد. پس از آن بود که **فضل بن سهل** به عنوان وزیر **مأمون** و **عسک بن سهل** در منصب حاکم عراق، صاحب قدرت و جایگاه رفیعی شدند. خلیفه حتی تحت تأثیر وزیر قدرتمند خود، مرکز خلافت را از بغداد به **مسرو** منتقل کرد و لباس و پرچم سیاه را که نشان عباسیان بود به **رنگ سبز** درآورد.

بزرگان عرب در بغداد نسبت به تسلط **خاندان سهل** بر امور خلافت به حسادت و دشمنی پرداختند و در صدد برآمدند که **مأمون** را خلع و فرد دیگری از خاندان عباسی را به خلافت بنشانند. شاید به همین دلیل بوده که **مأمون** تصمیم گرفت وزیر خود را به قتل رسانده و برادر او را خانه نشین کند. خلیفه همچنین، دوباره جامه سیاه به تن کرد و **بغداد** را مرکز خلافت قرار داد.

ب) دوره ضعف و تجزیه (۲۳۲ - ۶۵۶ ق):

با پایان گرفتن حکومت مأمون و خارج شدن اداره امور از دست وزیران ایرانی، به تدریج حکومت عباسیان نیز رو به ضعف و انحطاط گذاشت. جانشینان مأمون، سپاهی از **غلامان ترک** که در سرحدات **ماوراءالنهر** به اسارت مسلمانان درآمده بودند و در سوارکاری و تیراندازی مهارت داشتند، تشکیل دادند. پس از آنکه فرماندهان این سپاه با عنوان **امیرالامراء** قدرت را به دست گرفتند و بر امور خلافت تسلط یافتند، دورانی از هرج و مرج آغاز شد. آنان خودسرانه، خلیفه ای را خلع و فردی دیگر از خاندان بنی عباس را بر جای او می نشاندد. حتی برخی از خلفا به دست امیرالامراها کشته و یا کور شدند.

در چنین اوضاع و احوالی بود که قیام های ضدعباسیان و جنبش های استقلال طلبی، بخش های وسیعی از قلمرو خلافت از جمله ایران و شمال آفریقا و مصر را فرا گرفت. رهبران برخی از این قیام ها و جنبش ها موفق شدند قدرت را در مناطقی به دست گرفته و سلسله های حکومتی مستقلی را تأسیس کنند. چنین رویدادی به منزله تجزیه قلمرو و کاهش قدرت و اختیارات سیاسی و نظامی خلفای عباسی بود. این وضعیت تا بدانجا پیش رفت که دامنه قدرت سیاسی و اداری خلفا به عراق و سرانجام شهر بغداد محدود شد. حتی امیران و سلاطین برخی از سلسله ها مانند **آل بویه** و **سلجوقیان** بر پایتخت عباسیان نیز تسلط یافتند. با این حال، احترام و جایگاه دینی خلفا همچنان محفوظ ماند. بسیاری از حاکمانی که به عنوان امیر یا سلطان قدرت را به دست گرفته بودند، برای توجیه حقانیت حکومت خود و مقبولیت نزد توده های مردم مسلمان، نیازمند فرمان و لواء خلیفه بودند و چنین وانمود می کردند که مطیع اوامر او هستند.

نظام اداری عباسیان

تشکیلات اداری و مالی حکومت اسلامی در زمان پیامبر بسیار ساده بود. اعراب مسلمان به دلیل آنکه سررشته ای در تشکیلات اداری و امور کشورداری نداشتند، پس از آنکه ایران، شام و مصر را فتح کردند، تشکیلات و نهادهای اداری سرزمی نهایی فتح شده را حفظ کردند و اداره آنها را به مردمان محلی سپردند.

پیشینه تأسیس دیوان در دوران اسلامی به زمان عمر بن خطاب، خلیفه دوم بازمی‌گردد. او به پیشنهاد **هرمزگان**، یکی از فرماندهان اسیر ایرانی، دیوان **مجنر (سپاه)** را در مدینه تشکیل داد. در دوران خلافت امویان، دیوان های دیگری پدید آمد. یکی از اقدام هایی که به دستور عبدالملک مروان، خلیفه اموی انجام گرفت، برگرداندن خط و زبان دیوان از فارسی به عربی بود.

در دوره نخست خلافت عباسیان، تشکیلات اداری (دیوانی) منظم و منجسمی با اقتباس از نظام دیوانی عهد ساسانیان شکل گرفت.

در آن زمان، منصب وزارت، با الگو گرفتن از دوره ساسانی به وجود آمد و **وزیر** در رأس تشکیلات دیوانی قرار گرفت.

مهمترین دیوان های دوره عباسیان

نام دیوان	وظایف
جند (سپاه)	سرشماری و تهیه اسامی جنگاوران؛ تأمین تدارکات و ملزومات سپاه
خراج (استیفاء)	ارزیابی، محاسبه و گردآوری مالیات زمین های کشاورزی
بیت المال	ثبت، نگهداری و توزیع اموال عمومی و درآمدهای حکومت اسلامی
برید	جمع آوری اخبار از نقاط مختلف و ارسال آنها به مرکز؛ انتقال فرمان ها و نامه های حکومتی
انشاء (رسایل)	نگارش، تنظیم، ثبت، ارسال و دریافت نامه های حکومتی
مظالم	رسیدگی به دعاوی و شکایت های طرح شده
حسبه	نظارت بر اخلاق عمومی و احکام شرع، امور بازار و مشاغل از جمله قیمتها و ترازوها، امور مربوط به معابر عمومی و ساختمانها

نَهضت علمی و فکری مسلمانان

شکوفایی تمدن اسلامی در قرن های چهارم و پنجم هجری، متکی بر نهضتی علمی، فکری و فرهنگی بود که در سده های پیش از آن و به خصوص در دوره اول خلافت عباسیان به وقوع پیوسته بود. در این درس، زمینه‌ها، علل و برخی ابعاد مهم این نهضت بررسی می شود.

زمینه‌ها و علل شکوفایی علمی و فکری:

زمینه‌ها و عوامل مختلفی که در شکل‌گیری نهضت علمی و فکری و فرهنگی مسلمانان در عصر خلافت عباسی نقش داشت؛ عبارت بودند از:

➤ الف) آموزه‌های قرآنی و سنت نبوی (گفتار و کردار رسول خدا)، انگیزه فراوانی در مسلمانان برای جست‌وجوی دانش و علم آموزی ایجاد کرده بود.

➤ ب) خروج مسلمانان از شبه جزیره عربستان و فتح سرزمین‌هایی مانند ایران، شام، مصر و... که از پیشینه تمدنی کهن و مراکز علمی و آموزشی گوناگونی برخوردار بودند، زمینه ایجاد ارتباط فکری و فرهنگی میان مسلمانان با مردمان دیگر فرهنگ‌ها را فراهم آورد. در نتیجه این ارتباط، مسلمانان با علوم و دستاوردهای تمدنی مردمان سرزمین‌های فتح شده آشنا شدند و انگیزه و علاقه فراوانی پیدا کردند که آثار علمی و فرهنگی آن‌ها را به زبان عربی ترجمه کنند.

➤ پ) حضور پیروان ادیان دیگر از جمله یهودیان، مسیحیان، زرتشتیان و... در کنار مسلمانان، موجب شد که پیروان اسلام برای دفاع از باورهای دینی خود در برابر عقاید غیراسلامی به علوم عقلی و به خصوص علم کلام توجه نشان دهند.

➤ ت) بروز اختلافات دینی در جهان اسلام و شکل‌گیری فرق مذهبی به گسترش علم کلام مگه کرد.

➤ ث) حمایت مادی و معنوی خلفاء و مقامات در شد حکومتی از عالمان و فعالیت‌های آنان، نیز سهم زیادی در رواج و رونق علم و دانش در میان مسلمانان داشت.

اوج فعالیت‌های علمی و فکری مسلمانان در زمان عباسیان

با به قدرت رسیدن عباسیان و مشارکت ایرانیان در اداره امور خلافت، فعالیت‌های علمی و فکری مسلمانان به نحو چشمگیری افزایش یافت و در دوران خلفایی چون **هارون و مأمون** به اوج خود رسید. مورخان، نقش **خاندان‌های برمکیان و سهل** را در گسترش نهضت علمی و فکری دوران این دو خلیفه بسیار مؤثر و مهم می‌شمارند. در آن زمان تعداد زیادی از اندیشمندان و دانشمندان با ملیت، زبان و فرهنگ متفاوت در بغداد، پایتخت عباسیان گرد هم آمدند و در مراکز علمی و آموزشی متعددی که در آن شهر تأسیس شده بود، مشغول به کار شدند. **بیت الحکمه و رصدخانه بغداد** از مهم‌ترین آن مراکز به شمار می‌رفتند.

نهضت ترجمه

منظور از **نهضت ترجمه**، جنبش اقتباس و انتقال آثار علمی و فرهنگی تمدن‌های ایران، یونان، مصر و هند به عالم اسلامی و ترجمه آن‌ها به **زبان عربی** در دوره عباسیان بود.

نهضت ترجمه تأثیر بسیار زیادی در پیشرفت‌های علمی و فکری و شکوفایی تمدنی مسلمانان داشت. در طول این نهضت (از نیمه قرن دوم تا اواخر قرن چهارم هجری) شمار زیادی از آثار علمی در موضوع‌های فلسفه، طب، ریاضیات، نجوم، موسیقی، کیمیا، گیاه‌شناسی و جانورشناسی، سیاست و کشورداری از زبان‌های **پهلوی** (ایرانی)، **سُریانی** (زبان مردم شام)، **یونانی** و **سانسکریت** (هندی) به **عربی** ترجمه شد.

بیت الحکمہ در اصل به همین منظور به وجود آمده بود و همواره تعدادی از مترجمان زبده در آنجا به ترجمه کتاب از زبان‌های مختلف به عربی اشتغال داشتند. از مشهورترین این مترجمان، می‌توان از **حنین بن اسحاق**، **اسحاق بن حنین**، **برادران بنی‌موسی** (خاندان خوارزمی) و **خاندان بُختیشوع** نام برد.

بیت هشتمه صرفاً مرکزی برای ترجمه و تألیف کتاب نبود، بلکه کانونی برای گفت‌وگوی علمی و تبادل افکار بود. مأمون علاقه فراوانی به مباحث و مناظره های علمی از خود نشان می داد و دانشمندان و عالمانی که اندیشه و عقاید متفاوتی داشتند، در حضور او مباحثه و مناظره می کردند.

به هر حال، تحت تأثیر تعالیم اسلام و مجموعه ای از امکانات و حمایت های مادی و معنوی که در دوره نخست خلافت عباسی فراهم آمد، تحول فکری و علمی عظیمی در میان مسلمانان ایجاد شد. آثار و پیامدهای این تحول، پیشرفت فوق العاده مسلمانان در رشته های مختلف علوم و معارف و پا به عرصه نهادن دانشمندان و متفکران بزرگی بود که در درس های بعدی، شرح حال و آثار آنان به فراخور حال بررسی خواهد شد.

نکته مهم:

معماری، شهرسازی و هنر اسلامی نیز در عصر خلافت بنی عباس پیشرفت فوق العاده ای کرد و آثار شکوهمند و فاخری به دست هنرمندان و معماران مسلمان به وجود آمد.

ضرب سمرقند سال ۲۰۲ ق

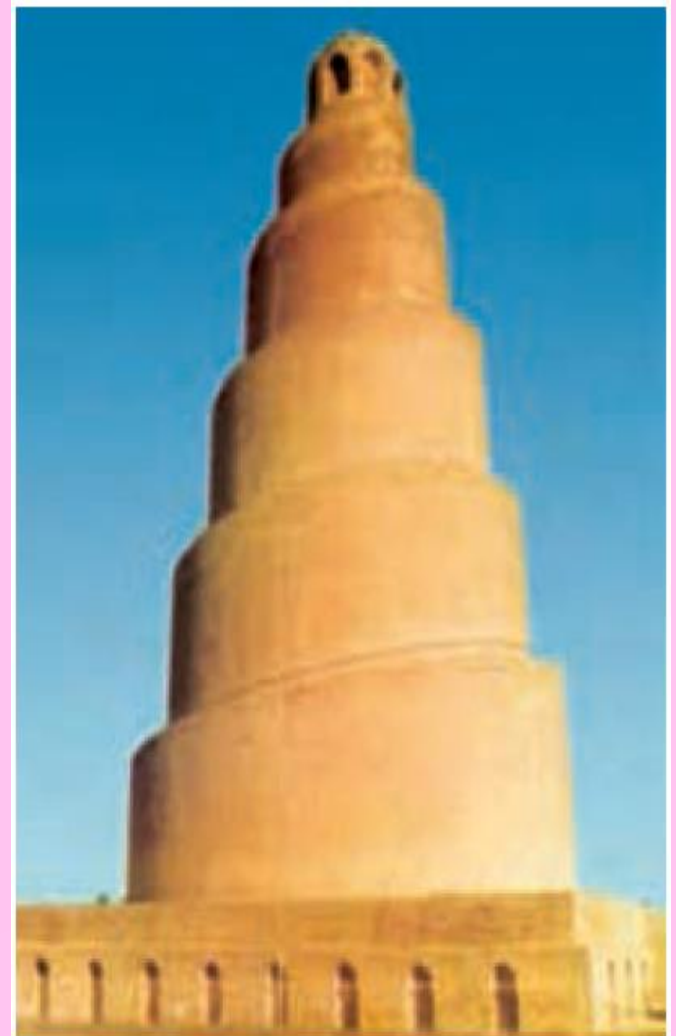

ضرب محمدیه‌اری سال ۲۰۲ ق

ضرب اصفهان سال ۲۰۴ ق

سکه‌هایی که در زمان ولایتعهدی امام رضا علیه السلام به نام ایشان در شهرهای معتلف ضرب شده است.

برج ملویه سامرا از آثار معماری دوران خلافت عباسی

نقش علمی و فرهنگی امامان شیعه

دوران امام کاظم علیه السلام

امام کاظم علیه السلام (۱۲۸ - ۱۸۳ ق) تا ۱۶۹ ق در مدینه به بیان تعالیم اسلام و تربیت شاگردان اشتغال داشت. آن حضرت شیعیان را از همکاری با حکومت عباسی منع می کرد و در موقعیت های مختلف با سخنانی صریح به نفی حاکمیت عباسیان می پرداخت. از این رو، به دستور مهدی و هارون عباسی به زندان افتاد و سرانجام در زندان به شهادت رسید.

دوران امام رضا علیه السلام

دوره زندگانی امام هشتم شیعیان (۱۴۸ - ۲۰۳ ق)، همزمان با دوران خلافت امین و مأمون بود. مأمون در آغاز خلافتش با بعضی قیام‌های علویان و مخالفت طرفداران امین روبه‌رو شد.

از این‌رو، به منظور کسب حمایت شیعیان، مهار قیام‌های علویان و جلب اعتماد خراسانیان، امام رضا علیه السلام را از مدینه به مرو منتقل و مجبور به پذیرش مقام ولایتعهدی خود کرد. حتی گفته می‌شود که مأمون به تشویق فضل بن سهل، اقدام به این کار کرده است.

مأمون پس از سه سال با تغییر شرایط سیاسی، تصمیم گرفت پایتخت خود را به بغداد منتقل نماید. او در مسیر بغداد، ابتدا در سرخس وزیر ایرانی خود فضل بن سهل را کشت و سپس در توس (امام رضا علیه السلام را مسموم کرد و به شهادت رساند.

مسیر هجرت امام رضا علیه السلام از مدینه تا مرو

فعالیت امامان شیعه پس از امام رضا علیه السلام

فعالیت امامان بعد از امام رضا علیه السلام، یعنی امام جواد، امام محمد تقی و امام علی النقی (علیهم السلام) تا عصر غیبت امام مهدی (علیه السلام) (۲۶۰ ق) بر تربیت شاگردان و یاران برجسته، مقابله با تحریف مبانی دینی و سنت نبوی، حفظ جامعه شیعی و مبارزه با جریان های فکری و فرهنگی انحرافی در شیعه متمرکز بود. آنان به شدت تحت مراقبت جاسوسان و دستگاه امنیتی خلافت عباسی قرار داشتند و ناگزیر به اقامت در سامرا شدند.

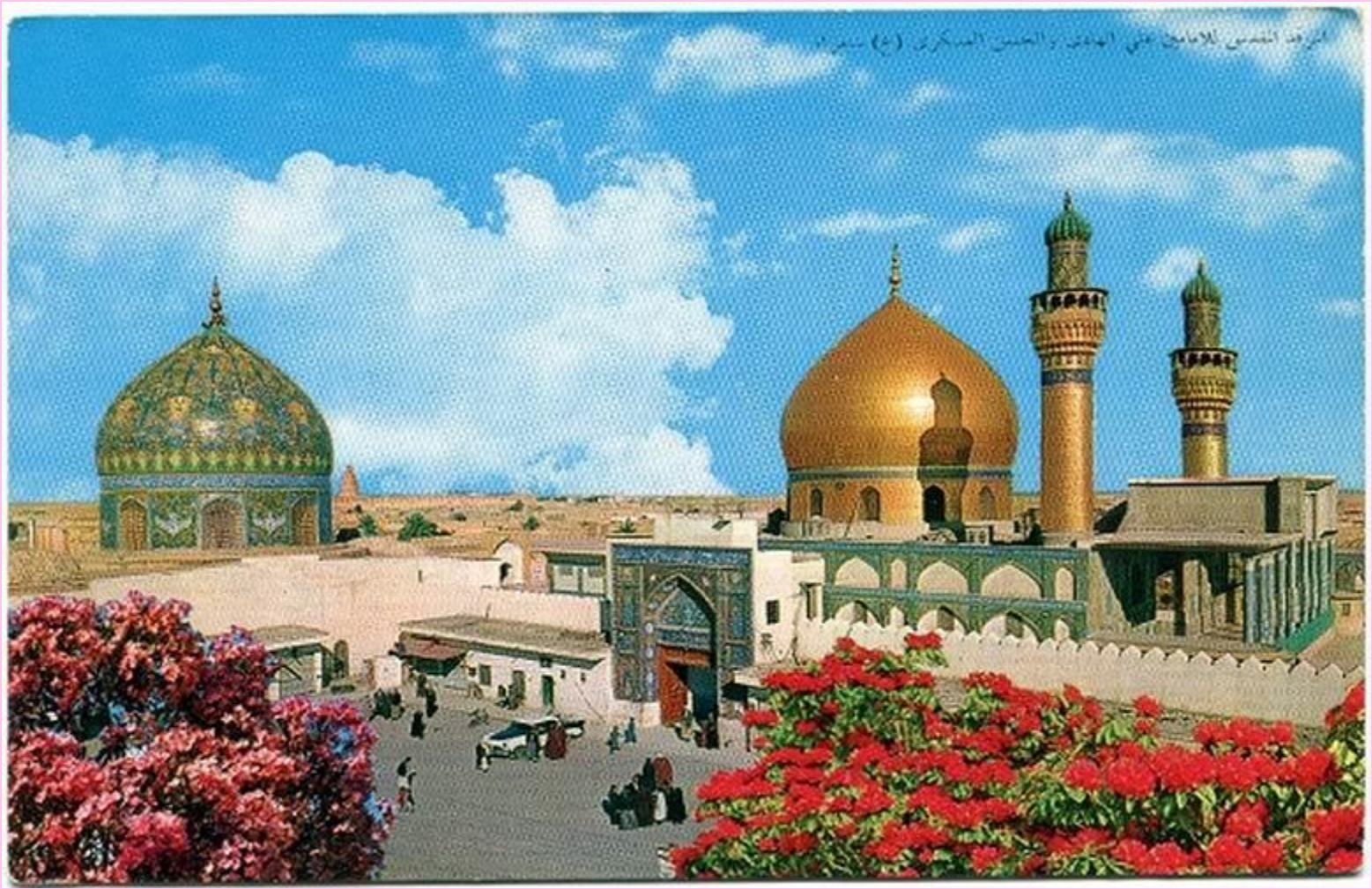

کاظمین

سامرا، ضريح مبارک امام هادی و امام حسن عسکری علیهما السلام

امير القاسم الامام علي الهادي والحسين العسكري (ع) شيراز

											معتد (۲۷۹ - ۲۵۶ ق)
											مہدی (۲۵۶ - ۲۵۵ ق)
											معتز (۲۵۵ - ۲۵۲ ق)
											مستعین (۲۵۲ - ۲۴۸ ق)
											منتصر (۲۴۸ - ۲۴۷ ق)
											متوکل (۲۴۷ - ۲۳۲ ق)
											ہارون و اتق (۲۳۲ - ۲۲۷ ق)
											محمد معتصم (۲۲۷ - ۲۱۸ ق)
											عبدالله مامون (۲۱۸ - ۱۹۸ ق)
											ابوموسیٰ محمد امین (۱۹۸ - ۱۹۳ ق)
											ابوجعفر ہارون الرشید (۱۹۳ - ۱۷۰ ق)
											ابو محمد ہادی (۱۷۰ - ۱۶۹ ق)
											ابو عبداللہ مہدی (۱۶۹ - ۱۵۸ ق)
											منصور دو انقی (۱۵۸ - ۱۳۶ ق)
											ابوالعباس سفاح (۱۳۶ - ۱۳۲ ق)
											مروان بن محمد (۱۳۲ - ۱۲۷ ق)
											یزید بن ولید اول (۱۲۷ - ۱۲۶ ق)
											ولید بن یزید (۱۲۶ - ۱۲۵ ق)
											ہشام بن عبدالملک (۱۲۵ - ۱۰۵ ق)
											عمر بن عبدالعزیز (۱۰۵ - ۱۰۱ ق)
											سلیمان بن عبدالملک (۹۹ - ۹۶ ق)
											ولید بن عبدالملک (۹۶ - ۸۶ ق)
											عبدالملک بن مروان (۸۶ - ۶۵ ق)
											مروان بن الحکم (۶۵ - ۶۴ ق)
											معاویہ بن یزید (۶۴ ق)
											یزید بن معاویہ (۶۴ - ۶۰ ق)
											معاویہ بن ابی سفیان (۶۰ - ۴۱ ق)
											حسن <small>رضی اللہ عنہ</small> (۴۱ - ۴۰ ق)
											علی <small>رضی اللہ عنہ</small> (۴۰ - ۳۶ ق)
											عثمان (۳۵ - ۲۴ ق)
											عمر (۲۳ - ۱۲ ق)
											ابوبکر (۱۳ - ۱۱ ق)
حضرت مہدی (عج)	امام حسن عسکری <small>رضی اللہ عنہ</small>	امام ہادی <small>رضی اللہ عنہ</small>	امام محمد جوہر <small>رضی اللہ عنہ</small>	امام علی بن موسیٰ الرضا <small>رضی اللہ عنہ</small>	امام موسیٰ کاظم <small>رضی اللہ عنہ</small>	امام جعفر صادق <small>رضی اللہ عنہ</small>	امام محمد باقر <small>رضی اللہ عنہ</small>	امام علی بن حسین <small>رضی اللہ عنہ</small>	امام حسین <small>رضی اللہ عنہ</small>	امام حسن <small>رضی اللہ عنہ</small>	امام علی <small>رضی اللہ عنہ</small>
امان شیبہ علیہم السلام											
خلفای وقت											

عباسی

اموی

خلفای نخستین

جریان و کالت:

از زمان **امام صادق علیه السلام** ، حرکتی در جامعه اسلامی با عنوان **جریان و کالت** آغاز شد و در دوران امامان بعدی به اوج خود رسید. **وکلای ائمه** کسانی بودند که در مکتب اهل بیت آموزش دیده بودند و با اجازه آنان به عنوان مرجع امور دینی مردم در شهرهای مختلف، ایفای نقش می کردند. **جریان و کالت** در دوران غیبت نیز تا مدتی ادامه یافت و در پی آن **مرجعیت شیعی** شکل گرفت.

خلافت فاطمیان

فاطمیان، خاندانی از شیعیان اسماعیلی مذهب بودند. اسماعیلیه شاخه‌ای از فرقه شیعه هستند که اسماعیل پسر امام جعفر صادق علیه السلام را که قبل از آن حضرت وفات یافته بود، به عنوان امام هفتم می‌شناسند. اسماعیلیان در بین خود انشعاباتی یافتند؛ یک گروه آنان، اسماعیلیان فاطمی بودند که به استمرار امامت در فرزندان اسماعیل اعتقاد داشتند. از این رو، خلفای فاطمی، خود را از نوادگان اسماعیل، پسر امام جعفر صادق علیه السلام، می‌شمردند.

بقایای دروازه مهدیه نخستین پایتخت فاطمیان در تونس امروزی

تأسیس فاطمیان:

در شرایطی که خلافت عباسی در سرآشویی ضعف و انحطاط افتاده بود، یکی از نوادگان **اسماعیل**، پسر **امام جعفر صادق علیه السلام** به نام **عبیدالله مهدی**، حکومتی را در شمال آفریقا (تونس و مراکش) بنیاد نهاد (۲۹۷ ق) که به **خلافت فاطمیان** معروف شد. **خلفای فاطمی** پس از مدتی، **مصر** را نیز به تصرف درآوردند و شهر **قاهره** را به عنوان پایتخت خود بنا کردند تا با بغداد عباسیان رقابت کند. آنان سپس، منطقه شام را نیز گرفتند.

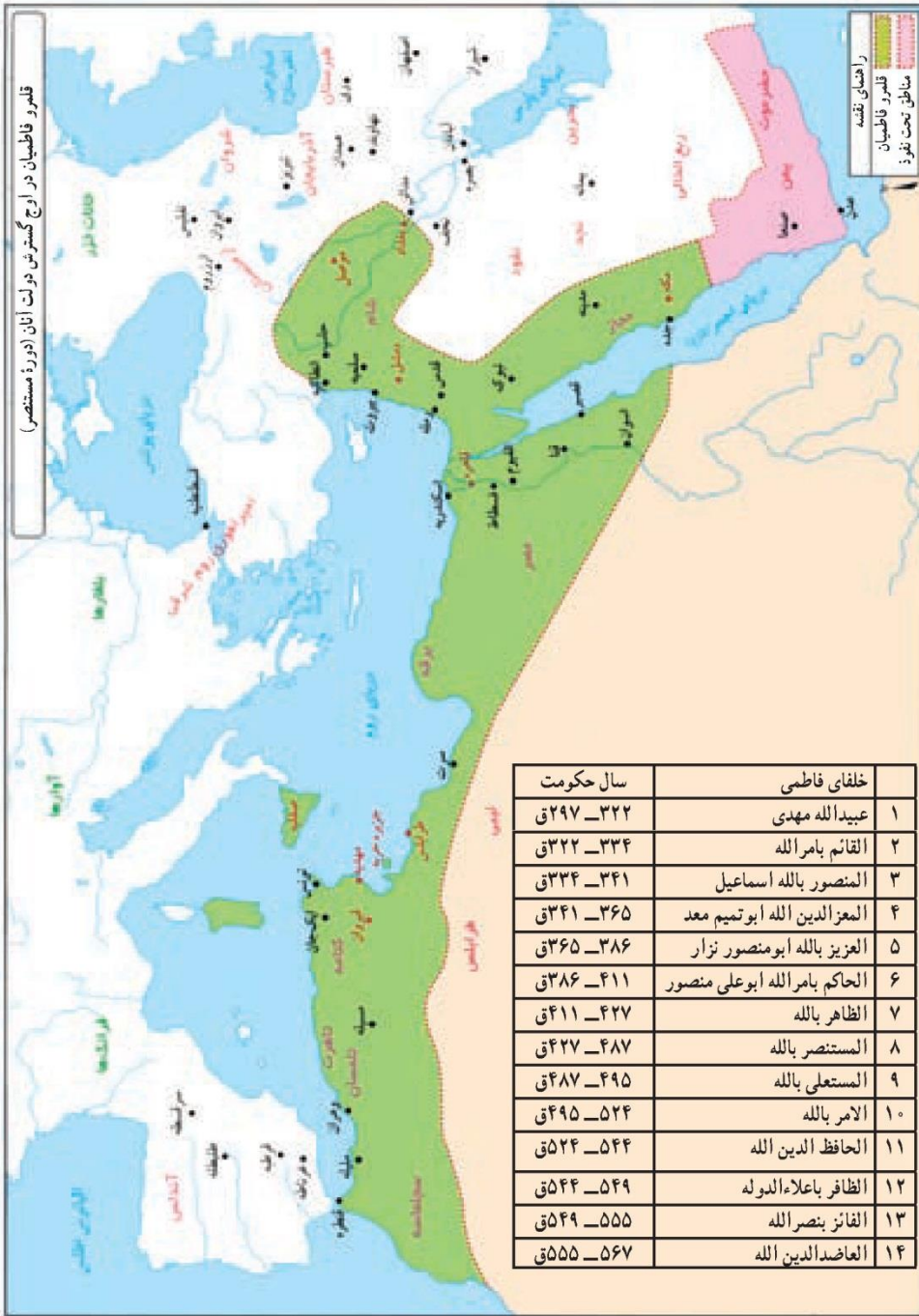
اوج قدرت خلافت فاطمیان

خلافت فاطمیان در زمان مُسْتَنْصِرِ (ح ۴۲۷ - ۴۸۷ ق) به اوج قدرت و شکوه دست یافت و قلمرو آن به نهایت وسعت خود رسید.

ضعف و انقراض فاطمیان

از اواخر دوران مستنصر، حکومت فاطمیان دچار ضعف سیاسی و بحران اقتصادی شد. حملات پیاپی سلجوقیان به قلمرو خلافت فاطمی و سپس شروع جنگ های صلیبی، وضعیت آن را بدتر کرد. حکومت فاطمیان سرانجام توسط صلاح الدین ایوبی منقرض شد (۵۶۷ ق).

فلسطو فاطمیان در اوج گسترش دولت آنان (دوره مستنصر)

سال حکومت	خلفای فاطمی
۲۹۷-۳۲۲ ق	عبیدالله مهدی
۳۲۲-۳۳۴ ق	القائم بامرالله
۳۳۴-۳۴۱ ق	المصور بالله اسماعیل
۳۴۱-۳۶۵ ق	المعزالدین الله ابوتیمیم معد
۳۶۵-۳۸۶ ق	الغزیز بالله ابومنصور نزار
۳۸۶-۴۱۱ ق	الحاکم بامرالله ابوعلی منصور
۴۱۱-۴۲۷ ق	أظاهر بالله
۴۲۷-۴۸۷ ق	المستنصر بالله
۴۸۷-۴۹۵ ق	المستعلی بالله
۴۹۵-۵۲۴ ق	الامر بالله
۵۲۴-۵۴۴ ق	الحافظ الدین الله
۵۴۴-۵۴۹ ق	الظافر باعلاء الدوله
۵۴۹-۵۵۵ ق	الفائز بنصرالله
۵۵۵-۵۶۷ ق	العاضدالدین الله

سكة المعز خليفة فاطمي

روابط فاطمیان و عباسیان:

روابط دو خلافت فاطمی و عباسی همواره خصومت آمیز بود. فاطمیان خلافت را حق خود می‌دانستند و حکومت عباسیان را به رسمیت نمی‌شناختند. علاوه بر آن، خلفای فاطمی با تسلط بر مناطق شام و حجاز، حکومت عباسیان را به شدت تهدید مورد تهدید قرار دادند.

فاطمیان همچنین با فرستادن عده زیادی از داعیان (مبلغان مذهب اسماعیلیه) به سرزمین‌های دور و نزدیک، از جمله عراق، ایران و یمن و گسترش دعوت اسماعیلی، خشم و وحشت خلفای عباسی و سلاطین سلجوقی را برانگیختند. برخی از مبلغان اسماعیلی، علاوه بر فعالیت‌های تبلیغی، علیه دشمنان خود اقدام به عملیات سیاسی و نظامی نیز می‌کردند.

در مقابل، عباسیان نیز کوشیدند با استفاده از توان سیاسی و نظامی حکومت سلجوقیان و دیگر متحدان خود، با خلافت فاطمی مقابله کنند. خلافت عباسی همچنین اقدام به تبلیغات گسترده‌ای علیه فاطمیان کرد و به ترفندهای گوناگونی متوسل شد که نشان دهد نسب خلفای فاطمی جعلی است و آنان از نسل علی علیه السلام و فاطمه سلام الله علیها نیستند.

سیاست مذهبی فاطمیان:

خلافت فاطمی نسبت به ترویج مذهب تشیع اسماعیلی و رواج آیین های شیعی در مناطق زیر سلطه خود اهتمام جدی داشت و از عالمان شیعی حمایت می کرد. فاطمیان در شهرهای قلمرو خود به نام امامان اسماعیلی خطبه می خواندند. اگر چه معدودی از خلفای فاطمی، محدودیت هایی را برای پیروان سایر مذاهب از جمله اهل تسنن ایجاد کردند، اما در بیشتر دوران حکومت فاطمیان، اهل تسنن آزادانه به زندگی و فعالیت دینی و اجتماعی خود مشغول بودند.

فعالیت‌های علمی و فرهنگی:

مذهب اسماعیلیه از مذاهب عقل گرا بود و از این رو، اسماعیلیان برای ترویج اصول عقاید خود، علاقه فراوان و توجه خاصی به علوم مختلف به ویژه فلسفه و کلام نشان می دادند. قاهره در روزگار **فاطمیان** شاهد شکل گیری و فعالیت وسیع مراکز علمی و آموزشی گوناگونی بود. یکی از بادوام ترین دانشگاه های دنیای اسلامی با نام **الآزهر** توسط **فاطمیان** در آن شهر بنیان نهاده شد (۳۵۹ ق) و تا کنون با همین نام به فعالیت خود ادامه داده است.

علاوه بر آن، مرکز علمی بزرگ دیگری با نام **دارالعلم (الحکمه)** در **قاهره** شکل گرفت و استادان بزرگی در آن مرکز علمی به تدریس علوم مختلف از قبیل فقه، نجوم، طب، ادبیات و... گماشته شدند.

به منظور آنکه **دارالعلم قاهره** بتواند نقشی همچون **بیت الحکمه** بغداد داشته باشد، کتاب های زیادی تهیه و در اختیار مشتاقان علم که در آن مشغول فعالیت علمی بودند، نهاده شد.

هدف اساسی فاطمیان از ایجاد مراکز علمی و آموزشی بزرگ، **تربیت عالمان و داعیان مسلط به تعالیم مذهب اسماعیلی و دیگر معارف** بود. اغلب دانش آموختگان این مراکز، دانشمندان و عالمان برجسته ای بودند که کتابها و رساله های زیادی در فلسفه، کلام، فقه و دیگر علوم تألیف کردند و دعوت اسماعیلی را در درون قلمرو فاطمیان و خارج از آن تا هندوستان و ماوراءالنهر گسترش دادند.

سرور دانشگاه الازهر مصر

مسجد جامع الازهر

معماری و هنر در دوره فاطمیان

عصر فاطمیان، از جمله دوره‌های برجسته تاریخ معماری و هنر اسلامی شناخته می‌شود. علاقه خلفای فاطمی به مظاهر شکوه و جلال، به توسعه هنرهای تزئینی و معماری کمک کرد. فاطمیان شهرهای مختلفی را بنا کردند که باشکوه‌ترین آنها **قاهره** بود. مساجد **جامع ازهر**، **جامع حاکم** و **جامع اقمَر** از مشهورترین نمونه‌های آثار معماری این عصر در **قاهره** به شمار می‌روند.

هنر و صنایع

هنر و صنعت نیز در دوران فاطمیان پررونق بود. از جمله هنرهای رایج در آن زمان، می توان به نقاشی، شیشه گری، کاشی کاری، منبت کاری، کاغذسازی و فلزکاری اشاره کرد.

هنرمندان آن دوره در برخی از هنرها، مانند شیشه گری، بلورسازی و سفال گری به نوآوری پرداختند و شیوه های جدیدی را ابداع کردند.

صنعت پارچه بافی

در زمان فاطمیان صنعت پارچه بافی رواج زیادی یافت و مراکز و کارگاه های پارچه بافی متعددی در شهرهای مختلف مصر از جمله قاهره مشغول تولید انواع منسوجات بودند. برخی از این مراکز، پارچه های گران قیمت و تزئینی را که مخصوص خلفا و دولتمردان فاطمی بود، تولید می کردند. در دربار فاطمیان، خزانه ای مخصوص لباس وجود داشت و دارای انباری از لباس های متنوع بود که در مناسبت های گوناگون و متناسب با فصول مختلف میان کارکنان دربار توزیع می شد.

پایان

